

Artikel ur **EXPRESSEN**

av Arne Lapidus

Publicerad 2 dec 2013

Övningen som kunde ha slutat i atomkrig

Det är november 1983. Kalla kriget har aldrig varit så kallt - och närmar sig den fryspunkt där det riskerar att övergå i glödhatt krig mellan de båda supermakterna USA och Sovjetunionen.

I Sovjet styr den dödssjuka och kroniskt misstänksamme ledaren Jurij Andropov, tidigare chef för spionorganisationen KGB, som ägnat hela sitt liv åt att misstro amerikanska avsikter. I USA har president Ronald Reagan just proklamerat "Stjärnornas krig", ett rymdbaserat missilförsvar, och vill utrusta västalliansen Nato med kärnvapenladdade medeldistansrobotar i Europa som svar på liknande sovjetiska robotar som just placerats ut.

Också Sverige känner av det bistra storpolitiska klimatet när den sovjetiska ubåtsverksamheten ökar i svenska farvatten.

I det läget - under det "andra kalla kriget" efter en period av avspänning under 1970-talet - invaderar Sovjet plötsligt Jugoslavien för att slå ned ett uppror där. Sovjetiska Röda armén fortsätter att marschera in i Finland, Norge och Grekland - och attackerar Natos styrkor i Europa med kemiska stridsmedel. Natos befälhavare bedömer att läget är desperat och sätter in kärnvapen mot angriparna.

Men det är bara en militärövning, det gigantiska krigsspelet "Able Archer 83" (skicklig bågskytt 83) med 40 000 Natosoldater som alliansen genomför över hela Västeuropa. 16 044 amerikanska soldater har luftlandsatts i 170 militära fligheter för att förstärka de befintliga Natostyrkorna i Europa.

Det hela är så realistiskt att Sovjet tror att det är på allvar. Alla varningsklockor ringer i Moskva och längs hela frontlinjen. Alla indikationer i den sovjetiska underrättelsetjänstens varningssystem pekar på att det är precis den här situationen man har väntat på och tränat för i alla år: ett västligt överraskningsanfall med kärnvapen.

Ledningen i Kreml ger order om att ett tiotal bombplan i Östtyskland och Polen ska utrustas med atombomber. Samtidigt försätts ungefär 70 kärnvapenladdade SS-20-robotar i högsta beredskap, medan sovjetiska

ubåtar utrustade med kärnvapenrobotar sänds till Arktis för att ta skydd under polarisen där de inte kan upptäckas.

– Kalla kriget beskrivs ibland som en stabil "maktbalans" mellan öst och väst. Men Able Archer-händelsen visar att det i själva verket var en chockerande farlig period när världen hamnade på randen av en kärnvapenkatastrof mer än en gång, säger antikärnvapenaktivisten Peter Burt till den brittiska tidningen Guardian.

Burt leder "Nuclear Information Service" (nukleär informationstjänst), en organisation som kämpar mot spridning av kärnvapen och som fått tillgång till de tidigare hemligstämplade amerikanska och brittiska dokumenten om Able Archer. Det var det här ögonblicket världen hade fruktat ända sedan det kalla kriget mellan öst och väst startade efter andra världskrigets slut nästan 40 år tidigare. Domedagsscenarioet höll på att bli verklighet. Supermakternas terrorbalans med den träffande beteckningen MAD (galen), en förkortning som stod för "mutual assured destruction" (ömsesidigt garanterad förstörelse), skulle nu till slut leda till världens undergång.

MAD innebar att båda parter hade tillräcklig kärnvapenkapacitet för att kunna utdela ett "andra slag" och därmed förintala motståndaren för den händelse denne skulle överraska med ett "första slag". Paranoida sovjetiska ledare var nu skräckslagna över risken att Natos militärövning var en täckmantel för en kärnvapenattack - och placerade därför sina egna nukleära styrkor i högsta beredskap.

I sista stund insåg den sovjetiska ledningen, oklart hur, att det inte var på allvar. Först flera år senare fick USA och Nato klart för sig, bland annat genom sovjetiska avhoppare, hur nära katastrofen man hade varit. Det framgår av de nu frisläppta dokumenten.

– Den farliga situationen skapades - förutom av grundläggande ideologiska motsättningar mellan stormakterna - av det avancerade underrättelsespelet de bedrev mot varandra. Övningen Able Archer genomfördes samtidigt som Sovjet hade ett väldigt omfattande underrättelseprogram, RJaN. Det byggde på att man fruktade att Nato och USA tänkte göra ett överraskande kärnvapenanslag, och lät denna fruktan styra sitt tänkande, säger Fredrik Westerlund, forskningsledare på Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI).

– Programmet gick ut på att hitta indikationer på ett nära förestående anfall och var kopplat till motåtgärder. Det höll på att gå illa eftersom Able Archer uppfyllde väldigt många av indikationerna. Det skapade under kort tid intrycket att USA var nära att genomföra ett överraskande och förgörande anfall.

– I sovjetiskt militärt tänkande ingick maskirovka, vilseledning, som ett viktig inslag. Ett sätt att genomföra militära aktioner är att låta dem börja som övningar. Sovjetiska generaler var väl införstådda med detta, det var en taktik de själva skulle använda, säger han.

Läget förvärrades av att det var högste ledaren Jurij Andropov själv som två år tidigare, när han var KGB-chef, hade infört underrättelseprogrammet "Raketnojadernoje napadenije" (kärnvapenrobotanfall, RJaN). Han gav sina agenter över hela världen order att samla in information om det amerikanska anfall som han trodde var på väg. Hösten 1983 hade Andropov mindre än ett år kvar att leva och styrde det väldiga sovjetiska imperiet från sjuksängen i Kreml. Han såg Natos stora militära aktivitet vid den tiden som ytterligare ett bevis för att han hade rätt i sina farhågor.

– Efter Andropovs död monterade man ned hela programmet. Det var för farligt, det var för mycket osäkerhet inbyggd i indikatorsystemet. Systemet skevade mot att överreagera, säger Fredrik Westerlund.

– Det hotfulla övervärderades. Underrättelsetjänster blir lätt paranoida, det är inte något specifikt ryskt.

– Det här skedde vid ett tillfälle när relationerna var väldigt spända och kommunikationerna väldigt dåliga. I ett sådant läge är inga informella samtal möjliga. Då kan farliga missförstånd uppstå, säger han.

Läget var extra laddat eftersom Sovjet i september 1983, strax före Able Archer, sköt ned ett sydkoreanskt passagerarplan som hade förirrat sig in på sovjetiskt territorium. Alla 269 ombord dödades. Ryssarna misstänkte att det rörde sig om ett amerikanskt spionplan.

"Nära världens undergång"-incidenten 1983 inträffade inte i ett vakuum Efter flera decennier präglade av konfrontationer - Berlinkrisen, Koreakriget, Kubakrisen, Vietnamkriget - gick det kalla kriget mellan det Sovjetdominerade kommunistiska östblocket och den USA-ledda demokratiska och kapitalistiska västvärlden under 1970-talet in i ett lugnare skede. Avspänning och försök till nedrustning präglade det decenniet.

Men i slutet av 1970-talet flammade motsättningarna upp igen. Warszawapakten - alltså den av Sovjet ledda östliga militäralliansen - placerade ut medeldistansrobotar i Europa och Sovjet invaderade Afghanistan 1979. Ronald Reagan valdes till president i USA och talade om Sovjet som ett "ondskans imperium". Han ville satsa pengar på forskning om ett "stjärnornas krig", ett rymdbaserat försvar mot sovjetiska kärnvapenangrepp, och han ville placera ut Pershing-robotar i Europa.

Sovjet fruktade Reagans avsikter, särskilt att hans upprustning skulle ge USA förmågan att skydda sig för ett "andra slag". Fredsaktivister i Västeuropa demonstrerade mot den amerikanske presidenten, men eftervärlden har gett Reagan rätt. Det var hans offensiv som till slut satte stopp för det kalla kriget - genom att knäcka Sovjet som inte hängde med ekonomiskt i kapprustningen. Runt 1990 upplöstes det sovjetiska blocket och de öst- och centraleuropeiska länderna kunde göra sig fria.

Så den fruktade konfrontationen mellan supermakterna blev "Kriget som aldrig kom". Det är också titeln på en antologi utgiven av historikern Andreas Linderoth i vilken tolv forskare skriver om hur det kalla kriget påverkade Sverige och länderna runt Östersjön.

– Det fanns en oro på båda sidor för vad motståndaren kunde hitta på. På östsidan såg man väst som aggressivt och väntade sig ett angrepp, det låg i deras ideologiska övertygelse. I väst trodde man att kommunisterna skulle komma och ta över och avsluta den västliga demokratin, säger Andreas Linderoth, forskningssamordnare på Marinmuseum i Karlskrona.

– De hade spegelbilder av varandra. Båda sidor hyste oro över att det egna systemet skulle gå i graven.

– Vid tiden för Able Archer var det väldigt spänt. Båda sidor flyttade fram sina positioner. Sverige upplevde det kalla kriget tydligare än på många år med många ubåtskränkningar, säger han.

Varför kom då aldrig det stora kriget?

– Människligheten var trots allt så förnuftig att man inte ville utplåna världen. Ett storkrig skulle sannolikt ha lett till kärnvapenkrig och kanske total förstörelse. Man gick inte över gränsen, det fanns tydligen ett ansvar hos politiska och militära ledare, säger Andreas Linderoth.

– Också i dag är det viktigt att ha så stor kunskap om omvärlden att man inte bygger upp en hotbild av en potentiell motståndare och hans intentioner. Det gäller att ha en nyanserad, bred och sammansatt bild, så att man inte hamnar i en situation som den Able Archer kunde ha lett till, säger han.